

ANG PAGDAGSANG UG ANG MGA LILO Sa Mga Pamuhunan Sa Sulod Sa Bangsamoro

2022 April 4

NI GALILEO DE GUZMAN CASTILLO* (GIHUBAD GIKAN SA ENGLISH NI MARK LESTER MANDAR)

KINABUHI ANG YUTA. Mukabat og 250,000 ektarya sa yuta ug katubigan sa sulod sa Bangsamoro Autonomous Region in Muslim Mindanao kabahin sa yutang kabilin sa tribu nga Téduray ug Lambangian base sa 3D Map nga makita sa Tuladan sa Sitio Kiféng-féng, Maguindanao, Philippines. 2017 Oktubre 2. *Ritrato ni Galileo de Guzman Castillo.*

Dagkong agalon ug mga langyaw

(the landlords and colonizers)

Nanghinayak sa pagpanghikaw

(came and took what was ours)

Mga bahandi gipangkaw

(plundered our environment and natural resources)

Gibungkaw ang atong kalinaw

(destroyed our peace)

-TUBAW

(Tubong Mindanao, Tulong Mindanao), “Lantaw”

Ang mas agresibong pagmaneho aron makaawhag og dugang pang langyaw'ng pamuhunan maoy gihatagan ug dakong gibug-aton sa mga programa ug plano sa gobyerno sa pagbangon niini gikan sa COVID-19. Sa Pilipinas, ang pag-usab sa 1987 nga Konstitusyon aron sa pagwagtang sa mga nasudnong probisyon sa ekonomiya—lakip na niini ang limitadong pagpanag-iya sa mga langyaw ngadto sa mga negosyo, pampublikong serbisyo, ug mga kayutaan ug mga natural nga rekurso—ang ginaduso sa ngalan sa “kalambuan” ug “pagpabarog sa ekonomiya.” Gani aduna na'y mga pipila ka mga balaodnon ang gipasa ug gi-implementar na. Apil na niini ang pagwagtang sa moratorium sa mga bag-ong kasabutan sa pagmina, reporma sa buhis sama sa pagpaubos sa buhis gikan sa kita sa mga korporasyon, ug insitibong piskal—mga lakang nga mao kuno'y moawhag sa daghan pang pamuhunan ug momugna og daghang trabaho. Sa katapusan, kinsa lamang ang makalahutay ug dili makalahutay niining tanan?

Asa man ang atong kapadulngan?

Ang usa ka partikular nga kabalak-an nga heograpikanhong dapit mao ang Bangsamoro Autonomous Region in Muslim Mindanao (BARMM), ang rehiyon nga hinya-hinay pang nag-usab o nagtransisyon gikan kagubot ngadto sa pagtukod sa usa ka kaugalingnong panggobyerno o awtonomiya, gihimugso human sa pagpasa sa Bangsamoro Organic Law (BOL). Ang proseso sa transisyon naglangkob sa pag-implementar sa kinaunahan nga Bangsamoro Development Plan (BDP) 2020-2022 nga maoy nagtibuok sa mga planong pangkalambuan sa sulod sa BARMM. Apil na niini ang BDP I ug BDP II sa Moro Islamic Liberation Front (MILF) ug ang Bangsamoro Development Agency (BDA), ang Unified Bangsamoro Development Plan (UBDP) sa MILF ug Moro National Liberation Front (MNLF), ug ang Regional Development Plan (RDP) 2017-2022 sa kanhing Autonomous Region in Muslim Mindanao (ARMM).

Ang Bangsamoro Planning and Development Authority (BPDA) anaa pa sa proseso sa pagtala sa mga sukdanan sa kabag-ohan o Results Matrices (RM) lakip na ang Bangsamoro Development Investment Program (BDIP) inubanan sa First BDP. Ang Regional Board of Investments (RBOI) nagpahigayon og mga konsultasyon mahitungod sa mga patakaran kon diin adunay makuhang insintibo sa pamuhunan o investment incentives policies ilalom sa Investment Priorities Plan (IPP), ug sa karon kamulo sa pagplano aron sa pagpasa sa Bangsamoro Investment Code nga mao usab ang mohatag og dalan aron sa “mas maayong pamaagi sa pagnegosyo sa rehiyon” matod pa ni RBOI Governor Mohamad Pasigan.

Dugang pa, ang mga nagkalain-laing mga plano gimugna aron resolbahon ang mga bangi nga adunay kalambigitan sa yuta ug mga rekurso, tubagon ang mga kagubot dala sa ekstrimista nga paghunahuna ug panagbangi sa mga pamilya, ug pagtubag sa mga hagit sa kalamboan sama sa pagpadayon sa shadow economies nga giatubang sa rehiyon. Apil na niini ang Bangsamoro Response and Recovery Plan (BRRP) for COVID-19 Pandemic 2020-2022 ug ang Camps Transformation Plan (CTP) nga molakip sa unom (6) ka tuig nga implementasyon nga maoy mobag-o sa kanhing kampo sa mga rebelde ngadto sa usa ka “produktibo, malinawon, ug malungtaron nga mga komunidad.”

Nakatala og taas nga ekonomikanhong paglambo ang BARMM sa panahon sa deliberasyon sa ika-17 nga Kongreso diin gihisgutan ang Bangsamoro Basic Law (10.1% kaniadtong 2017) apan padayon kini nga mikunhod sa mga mosunod nga mga tuig ngadto sa pag-aproba sa BOL (7.7% kaniadtong 2018), sa panahon sa ratipikasyon niini pinaagi sa usa ka plebisito ngadto sa kaugalingong pagdulama, diin pormal nga nagsugod ang panahon sa transisyon (5.8% kaniadtong 2019), ug ang pagkuyanap sa COVID-19 nga pandemiya (-1.9% kaniadtong 2020). Bisan paman, sumala pa sa Philippines Statistics Authority (PSA), tanang rehiyon sa Pilipinas nakasinati og hinay nga lihok sa ekonomiya kaniadtong 2020, ang BARMM ang nakatala og pinakagamay'ng pagkunhod ngadto sa -1.9% batok sa -9.6% nga national average.

Bisan paman sa dili kaayo ubos nga igo sa epekto sa pandemya sa rehiyonal nga ekonomiya, ang kapobrehon sulod sa BARMM nagpadayon nga taas sa sulod sa pila ka tuig, nisipa kini ngadto sa 63.2% kaniadtong 2018 o mas doble ang katas-on kumpara sa kapobrehon sa tibuok Mindanao nga anaa lamang sa 37.1% ug triple sa nasudnong tala nga 21.1%. Samtang ang BARMM nakarehistro og pagkunhod bahin sa kabus nga papulasyon kaniadtong 2021, kini nagpabilin nga pinakakabus nga rehiyon, sumala sa pinakabag-o nga **datos** sa PSA mahitungod sa natahong kapobrehon sa papulasyon nga mikabat og 45.8% kaniadtong 2021. Ilabi na gyud sa Sulu, isa sa mga probinsya sulod sa BARMM, nakatala kini og 80.4% nga kapobrehon, nga maoy pinakataas sa tanang probinsya sa Pilipinas.

First semester poverty incidence among population in BARMM versus Mindanao and national average from 2015-2021, in percentage

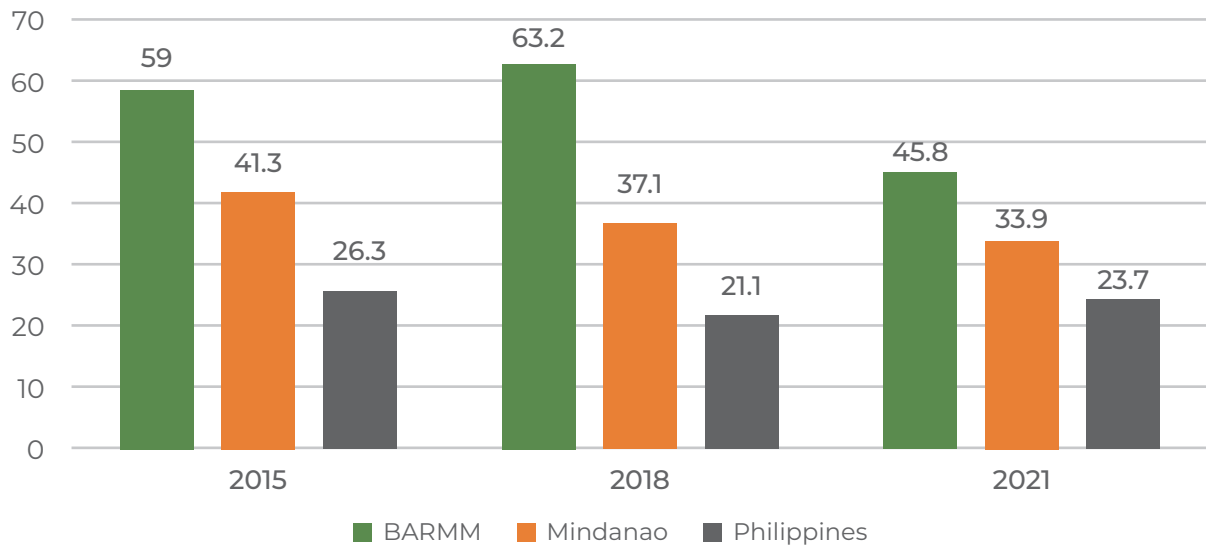

Figure 1. Ang kapobrehon sa papulasyon sa sulod sa BARMM sa unang semester batok sa Mindanao ug national average. Source: Philippine Statistics Authority, 2015 data retrieved from <https://psa.gov.ph/sites/default/files/attachments/ird/pressrelease/1st%20Sem%202015%20Official%20Poverty%20Statistics.xlsx>; 2018-2021 data retrieved from https://psa.gov.ph/sites/default/files/2021%201st%20Poverty%20Stats_Full%20Publication_17Dec2021_rev5.pdf

Real GRDP Growth Rate in BARMM, Mindanao, and the Philippines from 2015-2020

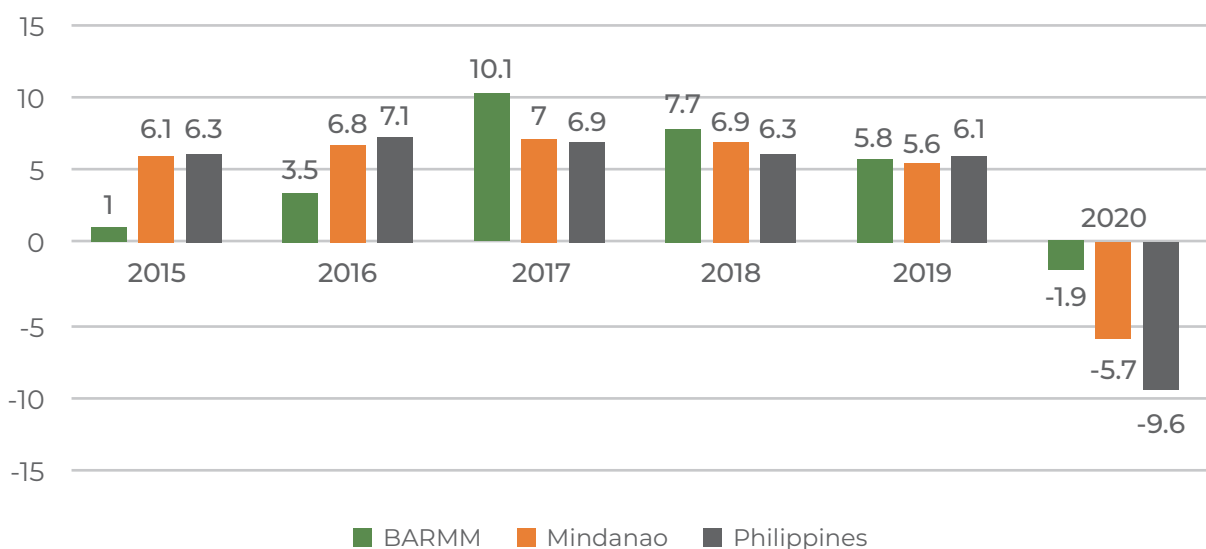

Figure 2. Ang tinuod nga pag-uswag sa GDP sa BARMM batok sa Mindanao ug national average. Source: Philippine Statistics Authority 2000-2020 Gross Regional Domestic Product data series, retrieved from https://psa.gov.ph/sites/default/files/GRDP_Reg_2018PSNA_2000-2020_0.xlsx

Dugang niini, ang mga mubo nga yugto sa pag-tubo sa hisgutanang per capita gross domestic regional product (GRDP) sa BARMM—gikan sa -2% kaniadtong 2015, ngadto 1.4% sa tuig 2016, ug ang pinakataas nga natala ngadto 7.9% kaniadtong 2017—nakita nga walay mahinungdanon nga paglambo sa katilingbanon ug ekonomikanhong kahimtang sa mga bagang duot sa katawhan. Labaw sa tanan, murag walay direktang relasyon mahitungod sa ekonomikanhong paglambo ug paglambo sa katawhan sa maong panahon, bisan paman ang lebel sa kalamboan nisipa kaniadtong 2017, ang Subnational Human Development Index (SHDI) sa BARMM (naglantaw sa tulo ka bahin: edukasyon, panglawas, ug maayong panginabuhì) nagpabilin nga walay kabag-o han.

Sumala sa taho sa UNDP sa Pilipinas kaniadtong 2021, ang BARMM lamang ang nakalahutay og pinakaubos hangtod tunga-tunga nga tala sa iyang SHDI kaniadtong 2015 (0.580), 2016 (0.585), ug 2017 (0.592), sa wala pa ngadto-ngadto mikunhod sa ubos nga tala nga 0.551 kaniadtong 2020, o gibana-bana nga nikunhod gikan sa 2011 nga ang-ang tungod sa COVID-19. Gikan 2010 hangtod 2019, ang mean percentage nga paglambo sa SHDI sa BARMM sa wala pa ang pandemiya anaa lamang sa 1.15%, wala kaayo’y nakitang kabag-o han sulod sa napulo (10) ka tuig bisan pa sa padayon’ng naglambo ang tala sa GRDP gikan 2015 ngadto 2017, ug gani nalabwan pa ang nasyunal nga tala nga naa sa pinakataas kaniadtong 2017 (10.1% batok 6.8%) ug ang misunod nga tuig (7.7% batok 6.3%).

Human nakatala og ginagmay’ng pagtubo sa sulod sa pipila ka tuig, ang lebel sa SHDI sa BARMM nakasinati og mahinongdanong pagkunhod sa panahon sa COVID-19 pandemiya kaniadtong 2020, sa dihang nahulog sa gibana-bana nga -8.32%. Kini makita sa pag-ubos sa kita tungod sa mga restriksyon sa pagbyahe, kawala’y kasegurohan sa pagkaon, kalisdanan sa akses sa serbisyong panglawas, ug ang epekto sa pandemya ngadto sa kababayan-an ug sa kabatan-onan. Dugang pa sa taho sa UNDP: “(...) ang mga katawhan sa BARMM padayon nga nag-atubang sa kapobrehon ug ang panginahanglanon sa epektibong serbisyong sosyal, kakulangon sa akses sa pormal nga edukasyon, huyang nga sistema sa panglawas ug imprastraktura, ug dili maayo nga paghatod sa mga batakang serbisyo, ug politikanhong kagubot ug mga hagit sa lokal nga panggobyerno—mao ang mga ugat hinungdan sa kabugot sa BARMM.”

Real GDP per capita growth rate and percentage increase in BARMM’s SHDI from 2010-2020

Figure 3. Ang tinuod nga pag-uswag sa GDP per capita sa BARMM ug Subnational Human Development Index sulod sa napulo ka tuig. Sources: Philippine Statistics Authority 2000-2020 Gross Regional Domestic Product data series, retrieved from https://psa.gov.ph/sites/default/files/GRDP_Reg_2018PSNA_2000-2020_0.xlsx and UNDP in the Philippines 2021 report, “The Socioeconomic Impact Assessment of COVID-19 on the Bangsamoro Autonomous Region in Muslim Mindanao,” retrieved from https://www.ph.undp.org/content/dam/philippines/docs/UNDP_BARMM%20SEIA-FINAL.pdf

Kini nga mga datos nagtangag og pangutana: Unsa ang implikasyon niining mga plano nga lunlung nagtuyok lamang sa pagtubo ug niining mga polisiyang pangkalambuan ngadto sa mga yaweng isyu sa pagpanday sa kalinaw? Sa patikular, unsaon niini nga matubag ang mga problema sama sa dili malangkubon nga katilingbanon ug ekonomikanhong hisgutanan ug kagubot nga nagsumikad tungod sa pag-inilugay sa yuta ug paglimita sa uban nga makabenepisyo sa pangkatilingbanon nga rekurso nga unta para sa tanan ug ang kahigayunan nga adunay patas nga pagbahin-bahin sa benepisyo sa mga politkanhon ug ekonomikanhong gimbuhaton taliwala sa pag-usab sa BARMM lapas pa sa kaugalingnong pagdumala.

Mga pamuhunan para unsa ug ni kinsa?

Ang Bangsamoro Transition Authority (BTA)—nagsilbi isip usa aka interim nga gobyerno nga adunay gimbuhatong ehikutibo ug lehislalibo—nanghingusog nga ang tumong sa kalamboan naka-angkla sa moral nga pagdumala ug matinud-anon ug makahulogan nga pangkaugalingnong panggobyerno. Matud pa sa BTA, kini makab-ot lamang pinaagi sa pagpalig-on sa lokal ug rehiyonal nga panag-uban ug pagdani og daghan pang lokal ug langyaw'ng mamumuhonan aron pagsuporta sa ekonomikanhong adyenda sa BARMM.

Ang mas agresibong pagduso alang sa dugang pamuhunan mamahimong mas palig-onon pa pinaagi sa pagtukod og mga ekonomikanhong korihidor, gilauman nga adunay dili moubos sa usa ka ekonomikanhong sona matag probinsya sa BARMM: Lanao del Sur, Basilan, Sulu, Tawi-tawi, ug Polloc Port sa Parang, Maguindanao. Ang BARMM mopadayon usab sa iyang ekonomikanhong pakiglambigit ug pakighiusa sa ubang nasud piaagi sa Brunei Darussalam-Indonesia-Malaysia-Philippines East ASEAN Growth Area (BIMP-EAGA) ug mopirma sa mga kasabutang tali sa Saudi Arabia, Turkey, ug Qatar ug uban pa.

Sukad sa niaging tulo ka dekada nga nilabay human natukod ang ARMM kaniadtong 1989 ug ang pagsangpot niini ngadto sa BARMM kaniadtong 2019, ang agrikultura, negosyong pang-agrikultura, aquaculture, ug pangisdaan nagpabiling nag-una nga industriya nga adunay pinakadakong bahin sa mga pamuhunan (40%), ginsundan kini sa pagpanguha or extractives: enerhiya ug petrolyo (24%), mina ug kwary (18%); ug imprastraktura ug serbisyo sama sa telekomunikasyon (15%), konstraksyon, mga logistik, ug pamatigayon (3%). Sumala sa [datos](#) gikan sa portal sa Access Bangsamoro, ang probinsya sa Maguindanao nakakuha og hapit sa three-fourths sa tibuok nga naaprobhan nga pamuhunan sa ARMM gikan 2012 hangtod 2018.

Apan, tungod sa COVID-19 nga pandemya, adunay nabantayang dakong pag-ubos sa pamuhunan nga nahimong babag sa pag-uswag sa bag-ohan nga ekonomiya sa rehiyon. Ang Bangsamoro Board of Investments (BBOI-BARMM) nakatala og mosunod nga mga ihap sa pamuhunan: ₱2.5B (~US\$47.86M) kaniadtong 2018, ₱4.1B kaniadtong 2019 (~US\$78.49M), ₱14M (~US\$268K) kaniadtong 2020, ug ₱2.8B (~US\$53.60M) kaniadtong 2021, nagpa-ila lamang sa pagbalik ngadto sa panahon bag-o nahitabo ang pandemya.

Adunay mga higayon nga lisod ipasayon ang pagsulod sa pamuhunan aron moboylo kini sa BARMM—kini gipasangil ni Chair Ishak Mastura ngadto sa ubos nga pamuhunan tungod sa pagduha-duha sa mga mamumuhonan tungod kay wala pay gipasa nga balaodnon mahitungod sa paghatag og insintibo sa mga pamuhunan—apan kini usab igo sa epekto sa COVID-19 nga pandemya. Bisan pa niana, ang RBOI nagpabiling malaumon tungod sa pagsulod sa duha ka bag-ong pamuhunan sa nilabay nga duha ka bulan nga nikabat og ₱200M (~US\$3.82M) sa Cotabato City, kung asa ang sentro sa gobyerno sa BARMM makit-an, isa maayong timailhan sa “maayong pagsugod sa tuig”, matud pa ni Chair [Mastura](#).

Sa samang panahon, importante nga masusi kung unsa nga mga pamuhunan ang nisulod sa BARMM sulod sa pila ka tuig nga nilabay ug kon asa niini ang gitagaan og prayoridad, unsa ang ilang kontribusyon ngadto sa paglambo sa ekonomiya sa rehiyon, ug, ang mas importante, unsa ang mamahimong epekto niini ngadto sa kinaiyahan, sa panglawas, ug sa mga komunidad sa tulo ka katawhan (Moro, Lumad, ug mga migrante) kon asa kini nga mga proyekto mapahiluna, kon uyon ba sila o dili.

TABLE 1. Listahan, apan wala kini naglangkob sa tanan nga mga pribadong pamuhunan sa BARMM, sa tanang industriya sa sulod sa pipila ka tuig.

Activity	Industry	Proponent	Capital	Location	Year
Banana plantation	Agriculture	Al-Muzafar Agri-Venture, Incorporated	₱990M	Maguindanao	2021
Corn plantation	Agriculture	Lanao del Sur Corn Development Corporation	₱408M	Lanao del Sur	2021
Banana plantation	Agriculture	Lamitan Agri-Business Corp. and Unifrutti Tropical	₱1.8B	Basilan	2019
Corn plantation	Agriculture	Maguindanao Corn Development DSA-I Corp.	₱515M	Maguindanao	2019
Pineapple packing plant	Agriculture	Wao Development Corporation and DOLE	₱306M	Lanao del Sur	2019
Abaca fiber processing	Agriculture	Hong Kong Feng Sheng Heritage Philippines, Inc.	₱100M	Lanao del Sur	2019
Palm oil	Agriculture	Gintong Agri-Corporation	₱1.3B	Maguindanao	2016
Cassava milling plant	Agriculture	Matling Industrial and Commercial Corporation	₱194M	Lanao del Sur	2015
Napier grass plantation	Agriculture and Energy	Maguindanao Energy Farms Incorporated (Biomass)	₱400M	Maguindanao	2015
Banana plantation	Agriculture	Al Mujahidun Agro-Resources & Development	₱502M	Maguindanao	2014
Oil and gas exploration	Energy	ES Maulana Global Ventures Company, Incorporated	₱998M	Maguindanao, Sulu	2021
Biomass	Energy	Lamsan Power Corporation	₱922M	Maguindanao	2014
Petroleum export	Energy	Bangsamoro Oil and Fuels Corporation	₱848M	Maguindanao	2014
Biomass	Energy	Green Earth Enersource Corporation	₱366M	Maguindanao	2014
Sand and gravel	Mining	JMI Sand and Gravel Truck Services Corporation	₱1.4B	Maguindanao	2019
Nickel	Mining	Mina Vida De Mindanao	₱941M	Tawi-Tawi	2018
Nickel	Mining	Chan C Mining, Inc.	₱742M	Tawi-Tawi	2015
Nickel	Mining	S.R. Languyan Mining Corp.	₱520M	Tawi-Tawi	2014
Nickel	Mining	Pax Libera Mining, Inc.	₱495M	Tawi-Tawi	2014
Nickel	Mining	Darussalam Mining Corp.	₱193M	Tawi-Tawi	2014
Nickel	Mining	Altawitawi Nickel Corp.	₱708M	Tawi-Tawi	2013
Water Distribution	Services	Hanabana Construction and Equipment Corporation	₱100M	Cotabato City	2022
Tourism-related	Services	Pagana Kutawato Corporation	₱100M	Cotabato City	2022
Tourism-related	Services	Eight Z's Properties Building Rentals	₱398M	Cotabato City	2021
Halal certification	Services	Prime Certification and Inspection Asia Pacific	₱49M	Cotabato City	2021
Internet service	Services	Community Wireless and Power Corporation	₱14M	Lanao del Sur, Maguindanao	2020

Source: Author's rendering, data retrieved from the Regional Board of Investments in BARMM.

Kaniadtong 2019, ang pinaka-una ug interim Chief Minister sa Bangsamoro nga si Murad Ebrahim nagpamatuod sa usa ka panagtapok kauban ang mga ehikutibo sa mga minahan nag-ingon, “Ako kamong giawhag nga susihon ang mga oportunidad sa pagmina aron mapakusog ang paglambo sa ekonomiya sa Bangsamoro.” Dugang pa niya nga ang pagsusi sa mga dagan sa minahan sa sulod sa rehiyon “makahatag og higayon aron sa maayo, maka-kinaiyahan, maka-katawhan ug responsable nga pagmina sa sulod sa BARMM.”

Ang wala mahatagi og dakong pagtagad mao ang ubos nga kontribusyon sa mina ug kwary ngadto sa ekonomiya ug pagpanarbaho taliwala sa maanindot nga mga saad niini, ang makadaot ug kasagara dili na mabali nga mga epekto sa mga dagkong pagpanguha o extractive nga puhunan sa mga kayutaan ug natural nga rekurso diha sa katungod ug kinabuhi sa katawhan ug kinaiyahan taliwala sa iyang mga pagbantay o safeguards obligations, ug ang tumo-tumo nga “responsable nga pagmina” nga dugay ug kadaghan na nga gisalikway base sa mga kasinatian sa mga komunidad kung diin kini nahigayon.

Dili na kinahanglan balikan og taas nga paghinumdum ang apilar sa kanhing ARMM Regional Legislative Assembly ngadto sa Department of Environment and Natural Resources (DENR) kaniadtong 2016 aron hinanaling magpagawas og “cease and desist” nga kamanduan sa tanang kompanya sa minahan sa sulod sa rehiyon, tungod sa dakong kadaot sa Isla sa Tumbagan ug ang mga munisipyo sa Languyan ug Panglima Sugala sa Tawi-tawi tungod sa walay puas nga pagmina.

Kansang kalambuan, kansang pangandoy?

Ang Gobyerno sa Bangsamoro nagpanday sa iyang walo ka tumong pangkalambuan nga malili sa [First BDP 2020-2022](#) nga nagtutok sa mga mugnaunong polisya sa sulod sa tulo ka tuig, ug kini ang mosunod:

1. Pagtukod sa pundasyon para sa malangkubon, dayag, adunay tulubagon, ug maayong panggobyerno;
2. Pag-asdang sa kalinaw, seguridad, han-ay ug luwas nga katawhan, ug pagrespeto sa tawhanong katungod;
3. Pagmugna og paborable nga kahimtang aron makabaton og malangkubon ug malahutayon nga kalambuan;
4. Pagpalapnag sa kaugaling-non, kultura, ug pagkalain-lain sa katawhan sa Bangsamoro;
5. Pagsiguro nga adunay akses ug pag-apod-apod sa maayong kalidad sa panerbisyo aron sa pagpalambo sa katakus sa katawhan o human capital;
6. Pagpalambo sa teknolohiya ug mga inobasyon aron sa pagpataas sa katilingbanon ug ekonomikanhong kahigayunan ug pagpalambo sa serbisyong panggobyerno;
7. Pagpataas sa estratihiko ug lig-on nga imprastraktura nga molahutay sa bisan unsang klaseng panahon aron makasuporta sa malahutayong katilingbanon ug ekonomikanhong kalamboan sulod sa rehiyon sa Bangsamoro; ug
8. Pagpauwag sa ekolohikanhong integridad, ug pagpalapnag ug pagpalambo sa katakos sa pagpahiangay gikan sa pag-usab-usab sa klima, ug pagpakunhod sa epekto sa risgo aron molahutay ang kalig-on sa mga komunidad sa sulod sa Bangsamoro.

Sa pangkinatibuk-an, ang BARMM naglantaw sa iyang kaugalingon isip “nagkahiusa, nalamdagan, adunay kaugalingong pagdumala, malinawon, adunay hustisya, matarung nga pamatasan o morally upright, ug progresibo nga rehiyon.” Apan sukwahi niini ang nahitabo tungod kay wala’y panagtagbo sa mga giingnon nga kausaban ug mga pamaagi sa pagtubag sa katilingbanon ug ekonomikanhon nga pagbaliwala or marginalisasyon, dili pag-apil sa uban o eksklusyon, ug pagpang-agaw tungod kay ang mga panglantaw dayag nga nagpabiling pangandoy lamang. Sa laing bahin, sa unsang paagi nga ang mga gitukod nga mga “special economic” nga mga sona ug korihidor ug ang pagpadayon nga rehimen sa liberalisasyon sa pamatigayon ug pamuhunan makagarantiya sa akses sa katawhan ngadto sa mga papumblikong kakuhaan ug pagpalambo sa pangakatilingbanon ug ekonomikanhong kahimtang sa mga ordinaryong katawhan?

Kaniadtong 2020, ang baglalan o mga nagagunit sa mga titulo sa tribu sa Késëfanangguwit Timuay o ang Timuay Justice and Governance, ang lumadnong istrukturang pangpolitika sa mga Tëduray ug Lambangian, nagdeklara nga ang “fusaka inged” o yutang kabilin sa tribu anaa sa estado nga **guboten** o ilalom sa kagubot. Kini gipadayag human sa daghang nahitabong pagpangilog sa mga kayutaan, pagpangguba sa mga kabtangan, ug pang-atake ug pagpamatay sa mga lider ug miyembro sa tribu nga hinimuan sa mga nagkadaiyang armadong grupo sa sulod sa yutang kabilin sa tribu.

Ang pagpanag-iya ug pagkontrol sa yuta mao’y pinakaugat hinungdan sa mga panagbangi sa panahon nga agrisibo ang pag-awhag sa pamuhunan pasulod sa BARMM. Si Mai Taqueban gikan sa Legal Rights and Natural Resource Center-Kasama sa Kalikasan/Kauban sa Kinaiyahan-Philippines **nagsaysay** sa pakigbisog sa mga Lumad sa sulod sa Bangsamoro:

“Ang mga hulga sa pagpangilog sa yuta nahimong dayag nga epekto sa nagkakusog nga globalisasyon sa ekonomiya nga maoy nagduso sa pagkuyanap sa pagpahimulos sa mga rekurso. Ginahulma usab kini sa huyang nga kinaiya sa mao pa nagsugod nga gobyerno sa BARMM, kung asa maikagon nga nagpakusog sa mga oportunidad para sa kalambuan ngadto sa nagkadaiyang mga aktor sa sulod ug gawas sa rehiyon. Kini nga modelo sa kalambuan adunay risgo nga mopakusog sa impluwensiya sa interes sa mga korporasyon ngadto sa pagdesisyon mahitungod sa yuta ug mga rekurso, ug mamahimong babag sa mga polisiya nga naglantaw sa pagpalambo sa kaayuhan sa katawhan. Kini adunay risgo dili lamang sa pagdaot sa mga karaang pamaagi sa mga Lumad sa paggamit sa kinaiyahan kung dili lakip na niini ang pagkadaot sa yutang gisaad.”

Kinahanglan gayud kini ipangutana: Unsa ang epekto pagsulod sa walay kinutuban nga kapitalismo ug globalisasyon ug ang pagdagsang sa mga proyekto sa pamuhunan—kung diin ang kadaghanan niini nakasentro sa pagpapanguha o extractive—ngadto sa pagprotekta sa kinaiyahan ug sa yutang kabilin?

SAGRADO NGA KAKAHOYAN. Usa ka istorya ang giasoy sa usa ka Timuay: “Sa dihang nangabot ang dagkong mga kompaniya nga nagdala sa ilang mga negosyo dinhi sa among yutang kabilin, ang mga tawo gisweldoan-bisan ang kinaiyahan gibayran. Sa usa ka bahin, ang mga kahoy alang kanamo sagrado tungod kay adunay mga espiritu sa sulod niini. Apan sa ilang panan-aw, ang ilang nakita mao ang: Pila kini ka mga board feet?” 2017 Oktubre 4. Upi, Maguindanao. *Ritrato ni Galileo de Guzman Castillo.*

Kaniadtong Oktubre 2021, giabi-abi ang pagsulod sa duha ka pamuhunan nga ang tumong mao ang pagbuhi sa plantasyon sa saging sa rehiyon. Matud pa ni RBOI Chair Ishak Mastura, ang proyekto motabang sa mga napapahawa nga Iranun nga mag-uuma sa Buldon, Maguindanao, pinaagi sa pag-establisar sa 200-ektarya nga plantasyon sa saging aron ibaligya sa gawas sa nasud.

Ang giingong mga mag-uuma mao kadto sila ang kanhing gikontrata sa Al-Sahar Agriventures aron motanom sa saging apan niagi nakasinati kini og pagka-alkanse. Sa pagkakaran nakautang kini og balor ₱2.12B (~US\$40.28M) nga pagabayran sa sulod sa lima ka tuig, ilalom sa konsesyunal nga pautang nga usa ka programa sa Land Bank of the Philippines (LBP) ug usab sa Japan International Cooperation Agency (JICA) ilalom sa iyang programa sa pautang nga gitawag og Agribusiness opportunities through Robust and Vibrant Entrepreneurship Supportive of Peaceful Transformation (HARVEST).

Kini padayon nga ginaduso ug ginapasayon ang pagpasulod bisan paman sa mga [natala nga kapakyasanan](#) ug negatibo nga epekto sa monocrop nga plantsasyon, contract farming arrangements, ug Integrated Forest Management Agreements (IFMA) dili lamang sa Mindanao kung dili apil na usab ang iyang mga silingang lugar sama sa Indonesia ug uban pang nasud sa kalibutan. Usa tingali sa pinakasubo nga panghitabo mao ang pait nga gidangatan gikan sa kamot sa mga agribusiness mao ang pagkamatay sa walo (8) ka miyembro sa T'boli-Manobo S'daf Claimants Organization (TAMASCO) kaniadtong 2017, kung asa nahitabo sa probinsyal nga utlanan sa Lake Sebu ug South Cotabato. Ang pakibisog sa mga Lumad batok sa pagsulod sa plantasyon sa kape sa ilang yutang kabilin nihamtong sa kamatayon sa ilang mga yaweng kauban.

Isa ka sukwahi nga nakita mao ang: Sa unsa nga pamaagi maapektohan sa pagpakusog sa industriya sa high-value nga mga ibabaligya nga tanom ug ang mapugsanon nga agro-industriyal nga plantasyon ug contract farming—nga gihulma basi sa panginahanglanon sa lokal ug internasyunal nga mga merkado ug gipadagan sa export-driven nga korporasyon sa negosyo—ang mga gagmay'ng mag-uuma, kalingkawasan sa pagkaon, ug malahutayon nga kalinaw?

Usa ka kongkretong panghitabo mao ang pagpakusog sa mga Téduray ug Lambangian aron iasidang ang ilang tradisyunal nga konsepto ug sistema sa malahutayon nga pagpanguma kung asa kini nakaangkla sa ilang lumadnong pamaagi—mao kini ang [Sulagad](#). Basi niini tataw kaayong sukwahi ang nawong ug kinaiya sa mga pamuhunan nga ginapasulod sa BARMM. Kung tinuod man nga ang Gobyerno sa Bangsamoro naghunahuna nga makamugna og maayong kondisyon nga kung asa adunay inklusibo ug malahutayon nga ekonomikanhong kalambuan, kinahanglan dagway kini magsugod sa pag-ila ug pagrespeto sa pagkalainlain sa mga panghunahuna, tinuuhan ug panglantaw mahitungod sa kalambuan lakip na ang mga sugyot sa mga katawhang gikan sa ubos sa katilingban nga ginaduso sa tulo ka katawhan sa Mindanao kauban ang mga Lumad.

Kung tinuod man nga ang Gobyerno sa Bangsamoro naghunahuna nga makamugna og maayong kondisyon nga kung asa adunay inklusibo ug malahutayon nga ekonomikanhong kalambuan, kinahanglan dagway kini magsugod sa pag-ila ug pagrespeto sa pagkalainlain sa mga panghunahuna, tinuuhan ug panglantaw mahitungod sa kalambuan lakip na ang mga sugyot sa mga katawhang gikan sa ubos sa katilingban nga ginaduso sa tulo ka katawhan sa Mindanao kauban ang mga Lumad.

Daghang kalinaw o pagpangawkaw?

Kaniadtong 2018, si Philippine President Rodrigo Duterte nagpadayag nga gusto niyang ablihan ang mga yutang kabilin sa mga Lumad aron sa pagpasulod sa mga pamuhunan: “Ang gobyerno naningkamot aron mahatagan kamo og inyong yutang kabilin. Ang problema kay wala kini ninyo gamita. Tinuod nga kini gipanag-iyahan sa katawhan, pero kung padayon kamo maghimo og kagubot, walay mahitabo ka ninyo. Maong pasagdai ko ninyo nga ako mangita og mamuhunan.” Upat ka tuig sukad kini niya gipadayag ug pipila nalang ka bulan ang nabilin bag-o mahuman ang iyang termino, kini nga agyenda nagpadayon sa gihapon.

Adunay mga timailhan nga ang dominanteng gambalay ug estratehiya sa pang-ekonomikanhong kalambuan nilakra sa mga gimugna nga mga planong pangkalamboan ug sa pangkatingbanon ug ekonomikanhong mga polisiya. Mao ra usab nga sulsol sa neoliberal nga gambalay ang nagtubag lamang sa interes sa mga adunahan ug mga dagkong pamilya samtang gipasamot ang dili-pagkapatas nga kahimtang ug kung asa gisugdan pagpalambo ang eksklusyon sa daghang katawhan, ug sa diha giamuma ang kagubot ug panagbangi aron ang neoliberal nga modelo padayon nga mouswag sa rehiyon.

Sa usa ka bahin, ang hinungdan sa daghang kaso sa pagpahawa sa mga katawhan sa ilang mga lugar mao ang panagbangi nga adunay kalambigitan sa yuta ug mga rekurso sa sulod sa BARMM. Kini nga mga kaso nagpabilin nga wala masolbad apil na niini kadtong mga nahitado bag-o nikuyanap ang COVID-19 nga pandemya. Sumala sa [December 2021 Mindanao Displacement Dashboard](#) sa United Nations High Commission for Refugees (UNHRC), 65,918 ka pamilya (267,278 ka indibidwal) nagpabilin nga wala kabalik sa ilang mga lugar sa Mindanao, 1,408 ka pamilya niini (7,238 ka indibidwal) nigikan sa mga probinsya sa BARMM og napahawa sa ilang mga komunidad sukad 2017. Ang UNCHR padayon nga nagsubaybay kung giunsa sa COVID-19 nga pandemya gipasamot ang kalisod sa kahimtang sa mga bakwit o internally displaced perons (IDPs) ug giunsa sa niining malungtaron ug nagbalik-balik nga pagpahawa kanila gikan sa ilang mga lugar pagtukmod kanila nga mabutyag sila sa daghan pang kalisod sama sa paglapas sa ilang mga tawhanong katungod ug mga babag ngadto sa malahutayon nga mga solusyon.

Dugang pa niini, ang pandemya aduna usab daghan ug nagkalainlain nga mga epekto sa ekonomiya sa rehiyon, ug ngadto sa pang-adlaw-adlaw'ng kahimtang sa tulo ka katawhan sa BARMM. Ang tubag sa gobyerno ngadto sa hagit sa pandemya motutok unta sa pagpalambo sa kaayohan sa katawhan ug kalamboan, mga nag-unang serbisyo, mga suporta sa imprastruktura, ug panggobyerno base sa gipadayag sa BRRP. Apan, gidawat sa BDPA nga ang hapak sa epekto sa pandemya nahimong bug-at nga hagit sa pagkab-ot sa 12-puntos nga prayoridad nga adyenda nga gibalangkas sa First BDP 2020-2022. Ang mas tin-aw tingali na nga pagpadayag sa kalalom ug kabug-at sa mga hagit nga gipasamot sa lokal nga kahimtang ug konteksto sa BARMM mao ang salaysay sa usa ka yaweng impormante nga gipangutana sa [Internews](#): “Aduna kami inisyatiba sa kahinlo (hygiene) o pagpanghugas sa kamot batok sa COVID, apan ang mga komunidad sa kabanikanhan wala gani akses sa limpyo ug mainom nga tubig.”

Samtang kining mga problema ug isyu nagpabiling walay kasulbaran, ang pagbalhin ngadto sa bag-ong rehiyonal nga istruktura magbunga usab og bag-ong higayon nga walay kaseguruhan sa panahon sa COVID-19. Taliwala niining walay kaseguraduhan ug mga pangutana nga gipadayag ngadto sa liderato sa BTA ug sa panggobyerno sa BARMM sa yugto sa transisyon, ang kritikal nga kalamboan nagsugod og kahimugso.

Kaniadtong Oktubre 28, sa nilabay nga tuig, gipirmahan ni Duterte ang Republic Act No. 11593 isip usa ka balaod nga nagmando nga ibalhin ang piniliay sa BARMM ngadto sa tuig 2025. Ang buot ipasabot niini madugangan og tulo ka tuig ang gitakda nga panahon sa transisyon sa Bangsmoro ug kung kinsa man ang makapuli ni Duterte isip bag-ong presidente pagkahuman sa umaabot nga piniliay karong tuiga mao usab ang mopili sa bag-ong molingkod isip mga myembro sa BTA.

Ang usa ka probisyon sa BOL nga wala mausab sa bag-ong balaodnon nagaingon nga ang liderto sa MILF diha sa BTA magpabilin, kini bisan paman sa nagkakusog nga mga panawagan nga ilunsad ang piniliay aron ang katawhan sa sulod sa BARMM maoy mopili sa ilang mga lideres.

Ang maong lakang aron ma mintinar kon kinsa man ang anaa karon sa BTA nakompirma sa nilabay lamang nga mga semana. Kaniadtong Pebrero 21, giaprobahan ni Duterte ang sugyot sa Security, Justice and Peace Cabinet Cluster (SJPC) nga ipabilin ang 80 ka miyembro sa BTA nga maoy magpadayon sa pagka-opisyales sa gidugang nga tulo ka tuig sa transisyon. Busa, wala gayod nahatagan og demokratikong mandato sa tulo ka katawhan ang mga gipili.

Ang katawhang Lumad maoy usa sa tulo ka katawhan nga ana sa BARMM, apan ang ilang pagsabot ug panglantaw sa kalamboan nga nakaangkla sa hustisya wala nila makita sa pang-ekonomikanhon ug pangkalambuan nga adyenda nga maoy nagdomina sa rehiyon—tungod kay wala silay tingog sa pagpili sa ilang mga lideres ug panggobyerno. Sa usa ka bahin, ang direksyon nga ablihan ang rehiyon sa mga pamuhunan aron sa dugang pa nga pagpangawkaw sa katinglibanon nga mga rekurso sukwahi sa mga lumadnong pilosopiya, sistema, ug pamaagi sa paggamit sa mga natural ng rekurso nga nakaugat sa ilang mga kustombre.

Sa pagkakaran, ang kusog ug kanunay nga pangutana mao ang sa unsa nga pamaagi ang mga kalamboan sa transisyon sa Bangsamoro molambigit ug moila sa lahi nga kasaysayan sa katawhang Lumad ilabi na sa ilang kolektibong katungod sa yutang kabilin, kaugalingnon nga pagdumala ug pagpakusog sa ilang gahum, katilingbanon nga hustisya ug tawhanong katungod, kulturahong integridad, ug ang ilang kaugalignong gihandum nga **kalinaw** (hustisya ug malungtaron nga kalinaw).

Sa nilabay nga mga adlaw, kaniadtong Marso 7, ang Third Party Monitoring Team (TPMT)—usa ka independente nga hugpong nga gimandoan aron pagbantay, pagsusi, ug pagsumada sa dagan sa implementasyon sa kasabotan mahitungod sa kanilaw tali sa GPH ug MILF—nakasaksi nga adunay mga tinguha nga wala makab-ot ug nakita niini ang mga kalangan sa pagkab-ot sa malungtaron nga kalinaw. Samtang gina-implementar sa BARMM ang proseso sa normalisasyon kung diin ang gihandum nga tumong mao ang pagbag-o sa mga lugar nga naapektuhan sa kagubot ngadto sa usa ka malinawon ug produktibo nga mga komunidad. Pinaagi sa sa giingon nga proseso, masaksihan kaha gihapon sa mga komunidad sa katawhang Lumad ang pareho ra nga mga paamagi o basin mas hilabihan pa ang kalisod?

Ang mga katawhang Lumad dugay na nga saksi sa sistematiko nga pagpamintas, pagpangdaugdaug, ug in hustisya sa sulod sa ilang mga yutang kabilin. Sa panahon sa “kalinaw,” kanunay silang ginapugos aron pasudlon ang mga pagpanguha o extractives, mga plantasyon, ug uban pang mapahimuslanong proyekto sa ilang yutang kabilin. Sa panahon sa kagubot, kanunay sila maipit sa panagbangi tali sa tropa sa gobyerno ug mga pwersa sa rebeldeng grupo. Mao kini ang pamalandong sa usa ka Timuay (usa ka lider sa tribu nga Téduray ug Lambangian) sa iyang kasinatian sa ilang mga pakigbisog: “Nahimo kaming biktima sa kagubot... ug sa kalinaw.”

Sa pagkakaran, ang kusog ug kanunay nga pangutana mao ang kung sa unsa nga pamaagi ang mga kalambuan sa transisyon sa Bangsamoro molambigit ug moila sa lahi nga kasaysayan sa katawhang Lumad ilabi na sa ilang kolektibong katungod sa yutang kabilin, kaugalingnon nga pagdumala ug pagpakusog sa ilang gahum, katilingbanon nga hustisya ug tawhanong katungod, kulturahong integridad, ug ang ilang kaugalignong gihandum nga kalinaw (hustisya ug malungtaron nga kalinaw).

Tataw ug klaro nga ang direksyon sa kalambuan nga ginaduso sa sulod sa rehiyon sukwahi sa tumong nga matubag ang ugat hinungdan sa kapobrehon, marginalisasyon, ug kawalay kalinaw. Kini nga nagpadayong kalihukan sa extractive, mapahimuslanon, ug wala garespeto sa tulo ka katawhan ug sa kinaiyahan. Wala pud kini niabot sa yugto sa pagresolba sa halos pila na ka dekada nga kawalay hustisya ug kagubot, ni wala pud kini nisukol ug nangita og pamaagi aron pagbag-o sa kawalay demokrasya nga sistema ug mga binuhatan, kini nagpakita lamang sa pagkalanggikit sa politikanhon ug ekonomikanhong pagdumala. Tungod niini, ang pagpabilin niining dalana magpasamot lamang sa kasamtangan nga kahimtang ug mag hatag og dugang kabug-at sa paningkamot sa tulo ka katawhan aron sa tinuod ug makahuluganon nga kaugalingnong pagdumala, pagkapatas ug hustisya, ug ekonomikanhong pagkapare-parehas ug malungtaron nga kinaiyahan.

Gawas pa sa mga prayoridad nga balaodnon sama sa Local Government Code ug Indigenous Peoples Code nga wala pa mapasa, aduna pay daghang **gisugyot nga mga lakang** nga gipasaka na ngadto sa Bangsamoro Parliament nga mahimong mga unang punto sa hisgutanan sa pagkiglambigit aron maoy mokompas sa pangkalambuan nga direksyon sa BARMM ug kini mao ang: 1) Bangsamoro Parliamentary Women's Caucus Act para sa patas ug adunay hustisya nga kaugalingnon; 2) Diversity, Equity, and Inclusivity in Public Service Act aron sa positibo nga aksyon ug patas nga representasyon; 3) Bangsamoro Social Enterprise Act aron magpakunhod sa kapobrehon ug maasdang ang patas nga katilingban; 4) Bangsamoro Human Rights Defenders Protection Act aron sa pagprotektar ug pagpalapnag sa tawhanong katungod isip pundasyon sa kalamboan; 5) Renewable Energy for Socialized Housing Act aron sa pagpalambo sa solar nga enerhiya batok sa uling ug biomass; and 6) Transitional Justice and Reconciliation legislative package aron sa pagpalig-on sa sistema sa hustisya, ug uban pa.

Mahinungdanon nga sa proseso sa transisyon sa BARMM gikan sa panagbangi ngadto sa kaugalingnong pagdumala nagkinahangalan nga walay ni usa nga mabilin, walay malunod sa lilo sa mosulod nga mga pamuhunan, ug wala'y mawad-an og gahum sa ilang pag-asdang sa ilang kaugalingong politikanhon, pangkatilingbanon, kulturahanon, ug ekonomikanhong kalambuan—nga walay pagpanghilabot. Pinaagi niana ayha lamang makaboylo ug molambo ang kalinaw, ug ang kéfiyo fédéw (maayong paminaw, kalinaw sa panghunahuna, ug pisikal nga kaayohan) gawasnon nga modagayday.

KÉFIYO FÉDÉW. Ang bisan unsang buluhaton nga sukwahi sa kéfiyo fédéw—ang pinakalig-on nga pundasyon sa kalinaw, hustisya, ug kalamboan sa katilingban sa tribu—usa ka kalamboan nga makadaot. Lambangian Rémfing Fénuwo (cluster of villages) Assembly. South Upi, Maguindanao. 2017 Oktubre 15. *Ritrato ni Galileo de Guzman Castillo.*

**Galileo de Guzman Castillo is a Programme Officer at Focus on the Global South, a collective of committed activists working with grassroots peoples, social movements, policy makers, and progressive organizations in our common quest for ecological, social, and economic justice. The author may be reached at galileo@focusweb.org*